

MİLMAN PARRY VE ALBERT LORD'UN GÜNEY SLAV DESTANLARINI DERLEME ÇALIŞMALARI VE MİLMAN PARRY KOLEKSİYONU*

Compilation of South Slavic Epics by Milman Parry
and Albert Lord and the Milman Parry Collection

Doç. Dr. Ömer AKSOY**

ÖZ

Avrupa'da 19. yüzyıldan itibaren yükselen romantik milliyetçilik düşüncesi ile yeni uluslar yaratma sürecinde halk ve halka ait olan her türlü geleneksel bilgi Avrupalı araştırmacıların ilgi alanına girmeye başlamıştır. Süreci, bu türünlerin kayıt altına alınıp yayımlanması yönündeki çalışmalar takip etmiştir. Ulusların tarihi kökenlerini ve ulusa mensup kahramanların mücadelelerini terennüm etmesi hasebiyle destanlar, bu araştırmaların merkezinde yer almıştır. Modern uluslar, kendi uluslarının yüceliklerini ve eskiliğini kanıtlama adına sözlü kahramanlık destanlarını ortaya çıkarma gayreti içerisinde olmuşlardır. Etnik çeşitliliği ile Balkanlar, sözlü kahramanlık destanlarının derlenip yayımlanması çalışmalarının en önemli merkezlerinden birisi olmuştur. Zira sözlü destan yaratım geleneği bölgede yaşayan başta Boşnaklar olmak üzere Güney Slav halklarının yaşantılarında önemli bir yere sahiptir. Bu çerçevede yerli ve yabancı birçok araştırmacı, Güney Slav destanlarını kayıt altına alma gayesi ile önemli bir Slav nüfusuna bünyesinde barındıran Batı ve Kuzeybatı Balkanlarda derleme faaliyetleri yürütmüşlerdir. Elbette ki yalnızca ulus ve ulusçu düşünce ile olan sıkı münasebetleri, bölgedeki sözlü destan anlatma geleneğine karşı artan ilginin temel sebebi olmamıştır. 20. yüzyıl Batı edebiyatı araştırmalarının en önemli tartışmalarından biri kabul edilen ve *Homer Sorunu* olarak bilinen; İlyada ve Odesa destanlarının ne şekilde teşekkül ettiği; bu destanların tek bir kişi yahut birden fazla kişi tarafından mı kaleme alındığı; Homeros'un kimliği, destanların sözlü gelenekten mi kayda geçirildiği yoksa telif mi olduğu gibi soruların yanıtını bulma gayretleri kapsamında, birçok araştırmacı dikkatini sözlü destan yaratma geleneğinin hâlâ canlı bir biçimde varlığını devam ettirdiği Güney Slav coğrafyasına çevirmiştir. Bu araştırmacıların öncüleri, aynı zamanda 20. yüzyıl Homeros araştırmalarına damgasını vuran iki isim olan Milman Parry ve asistanı Albert Lord olmuştur. 1920'li yıllarda Paris Sarbonne Üniversitesi'nde doktora öğrencisi iken Parry, Güney Slav destanları ve destancılık gelenekleri ile alakalı yapmış olduğu çalışmalar ile tanınan Sloven halkbilimci Matija Murko ile tanışmış, onun yönlendirmeleri ile bölgede saha çalışmaları yapmaya karar vermiştir. 1930'lu yıllarda Harvard Üniversitesi Klasikler bölümünde göreve başlayan Parry, 1933 yılında ilk kez bölgeye gelmiş ve aralıklarla toplam 2 yıl bölgeden ağırlıklı olarak destan olmak üzere önemli sayıda sözlü malzeme kayda geçirmiştir. Milman Parry'nin 1935 yılında ani ölümü üzerine asistanı Albert Lord onun çalışmalarını nihayete erdirmiştir. Kayıt altına alınan ve dünyanın en hacimli sözlü şiir koleksiyonu olarak kabul edilen külliyyatın büyük bir kısmı destanları ihtiva etmektedir. Koleksiyon, Harvard Üniversitesi, Widener Kütüphanesi bünyesinde muhafaza edilmektedir. Koleksiyon, Parry ve Lord'un kayıt altına aldığı malzemenin yanı sıra Zagreb ve Belgrad'dan daha önce kayıt altına alınan Güney Slavlarına ait kahramanlık şiiri koleksiyonları eklenmek suretiyle bugünkü hâlini almıştır. Bu çalışmada Milman Parry ve Albert Lord'un Güney Slav destanlarını derleme çalışmaları, bu çalışmaların hedefleri ve neticeleri ve koleksiyonda mevcut olan malzemenin değerlendirilmesi yapılacak, son tahlilde her ne kadar da Homer meselesinin çözümü adına yapılmış olsa dahi bu çalışmaların Güney Slav destan araştırmalarına olan katkısı üzerinde durulacaktır.

Anahtar Kelimeler

Milman Parry, Albert Lord, Milman Parry Koleksiyonu, Güney Slavları, Homer sorunu.

ABSTRACT

In the process of creating new nations with the idea of romantic nationalism rising in Europe since the 19th century, folk culture began to be of interest to European researches. This process was followed by the

* Geliş tarihi: 25 Ağustos 2022 - Kabul tarihi: 16 Aralık 2022

Bu makale Harvard Üniversitesi Folklor ve Mitoloji bölümünde yürütülen 1059B192000057 başvuru numaralı TÜBİTAK 2219 doktora sonrası yurtdışı araştırma projesinin bir bölümünden türetilmiştir. Aksoy, Ömer. "Milman Parry ve Albert Lord'un Güney Slav Destanlarını Derleme Çalışmaları ve Milman Parry Koleksiyonu", *Milli Folklor* 138 (Yaz 2023): 45-54

** Trakya Üniversitesi Balkan Araştırma Enstitüsü Edirne/Türkiye – Zenica Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Zenica/Bosna Hersek, omeraksoy66@outlook.com, ORCID ID: 0000-0001-9837-7567.

studies to register and publish these products. The epics regarding the historical origins of the nations, including the wars and the heroes of the nations, have all been at the center of these studies. Modern nations have tried to compile and record oral heroic epics in order to prove their nations magnificent and antiquity. Having ethnic diversity, the Balkans have been one of the prime places for the compilation and publication of oral heroic epics. These oral epic traditions have an important place in the lives of the South Slavic people, particularly the Bosnians living in the region. In order to record the South Slavic epics, many local and foreign researchers have carried out compilation activities in the Western and North-western Balkans, which contain a significant Slavic population. The close relationship of epics with nation and nationalist was not the only main reason for the increasing interest in oral epic telling traditions in the region. One of the most important discussions of 20th century Western literature research; how the Iliad and Odyssey epics were formed; whether these epics were written by one individual or by many people. In order to delve deeper into questions of, whether epics were recorded from oral traditions or copyrighted, many researchers turned their attentions to South Slavic territory, where the traditions of creating oral epics is considerably still alive. The most famous of the researchers from the 20th century Homer studies are Homerist Milman Parry and his assistant Albert Lord. While he was a doctoral student at the university of Paris Sorbonne in the 1920s, Parry became acquainted with the works of the famous Slovenian folklorist Matija Murko. Parry began to conduct field studies in the region. Starting work in the Classics Department of Harvard University in the 1930s, Parry came to Yugoslavia for the first time in 1933 and for the following two years he recorded songs from the Yugoslav region. Upon Milman Parry's sudden death in 1935, his assistant Albert Lord completed his studies. Most of the recorded material are epics. These collections are currently housed in the Widener Library at Harvard University. In addition to the material recorded by Parry and Lord, additional Southern Slavic heroic poetry, previously recorded from Zagreb and Belgrade, have also been included to the collection. In this article, the south Slavic compilation studies of Milman Parry and Albert Lord, objectives and results of these studies including the materials available in the collection will be evaluated. In the final analysis, the contribution of Parry and Lord's studies to the South Slavic epic studies, even if they were made for the solution of the Homeric question, will be highlighted.

Keywords

Milman Parry, Albert Lord, Milman Parry Collection, South Slavs, Homeric question.

Giriş

19. yüzyılda Avrupa'da cereyan eden ulusçuluk düşüncesi, aydınların merakını ulusal kimliklerini temellendirmek veyahut inşa etmek adına belirli bir eğitim seviyesinde olup kent yaşantısına tezat teşkil edecek biçimde daha kırsal kesimlerde yaşayan insanlara, onların sahip olduğu geleneksel bilgiye yöneltti. Machperson ile filizlenen, Herder ile teorik temelleri atılan halka doğru hareketi, Grimm Kardeşler öncülüğünde halkın sahip olduğu bilgi birikiminin ulus ruhunu yansıttığı düşüncesi ile Avrupa fikir hayatında yerini aldı. Ulusçu düşüncenin çizdiği bu çerçevede, Herder ve onun görüşlerini devam ettiren entelektüellerden etkilenen Avrupalı çeşitli etnik ve dinî gruplara mensup aydınlar, kendi uluslarını yaratma adına (making nation) folklor ürünlerinin kayıt altına alınması çalışmalarına ön ayak oldular. Etnik çeşitlilik bağlamında Avrupa'nın adeta mozaik olarak tanımlayabileceğimiz Balkanlar, Kuzey Avrupa'da baş gösteren ve tüm dünyaya yayılan bu hareketlilikten en fazla etkilenen coğrafya olmuştur. Balkanların etnik çeşitliliğinin yanı sıra bölgenin Avusturya-Macaristan ve Osmanlı Devleti olarak multietnik iki büyük imparatorluğun hâkimiyet alanı içerisinde oluşu, ulusçu ve ulus yaratma düşüncesi bağlamında bahsedilen derleme çalışmalarının en yoğun yapıldığı yerlerden birisi olmasını, bölgede çoğunlukla guslar olarak adlandırılan destancılardan destan derleme çalışmalarının yapılmasını sağlamıştır. Bu bağlamda Vuk Karadžić, Vuk Vrčević, Luka Marjanović, Frederik Salomon Krauss ve Kosta Hörmann gibi isimler 19. yüzyılda bölgede yapılan destan derlemelerinin öncü isimleri olacaktır (Aksoy 2017). Bu isimlerden ilham alan 20. yüzyıl destan araştırmacıları içerisinde bölgedeki sözlü destancılık geleneğini modern bir yaklaşımla bilimsel bir çerçevede inceleyip kendinden sonraki araştırmacılara da bu doğrultuda ön ayak olan en önemli isim Matija Murko olmuştur. Murko'nun kendi çalışmaları yanı sıra Milman Parry'i Homer mesele-

sinin çözümü noktasında destancılık geleneğinin çok canlı bir biçimde varlığını sürdürdüğü Güney Slavlarının yaşadığı bölgeye yönlendirmesi, bölgedeki destan araştırmaları için adeta bir dönüm noktası olmuş, bu suretle bugün dünyanın en hacimli destan koleksiyonlarından biri olan Milman Parry Koleksiyonu'nun (Milman Parry Collection) oluşmasına zemin hazırlamıştır.

1. Parry'nin Bölgeye Geliş Amacı

Milman Parry, kısa akademik hayatının büyük bir kısmında mesaisini Homeros destanlarının teşekkülü meselesi üzerine harcamış ve ilk çalışmalarında Homeros'un şiirlerinin üslubu üzerine yoğunlaşmıştır. "Homer Meselesi", bu dönemde Batı edebiyatı araştırmalarının merkezinde, uzun bir süredir araştırmacıların zihnini kurcalayan ve tartışılmalı bir sorundur. Homeros kimdir, ne zaman ve nerede yaşamıştır? Homeros gerçekten tarihte yaşamış bir şahsiyet midir? İlyada ve Odesa destanlarının yazarı veyahut anlatıcısı tek bir kişi midir, yoksa destanlar farklı yazarlar tarafından mı vücuda getirilmiştir? Destanlar sözlü müdür yoksa bir müellifi mi vardır? Bu soruların tamamı, *Homer Meselesi* veyahut *Homer Sorunu (Homeric Questions)* adı altına uzun bir süre tartışılmıştır (Nagy 1996: 1-2).

Homeros destanlarının elde mevcut olan metinlerinden hareketle ortaya çıkışı ile alakalı öne sürülen tüm tezler sınırlı bir noktaya kadar bu yaratım sürecine ışık tutmaktadır. Parry'nin zihnini Paris'te doktora yaptığı esnada bu kadar kalıplaşmış bir üslubun yalnızca geleneksel ve sözlü olabilmesi gerektiği konusundaki fikirler kurcalamaktadır. Homeros'un şiirlerinin gerçek bir şekilde anlaşılmasının ancak sözlü şiirin doğasının tam olarak anlaşılmasıyla mümkün olabileceğini ilk kez bu dönemde görmeye başlamıştır. Ona göre sözlü bir şiirin süreçlerine ilişkin en geçerli bilgi, ancak canlı bir şiiri ve bu şiirin yaratım sürecini ortaya koymakla elde edilebilir. Sözlü şiirin farklı zamanlarda icrası esnasında şairin kompozisyonunda ne ölçüde istikrarlı olduğu, icra esnasında farklı koşulların şiirin kompozisyonuna ne ölçüde etki ettiği ve şiirin tarihsel süreçte ne ölçüde değişiklikler geçirdiği gibi faktörler canlı yaratım sürecinin gözlemlenmesi ile ancak belirlenebilecektir. Sözlü metinlerin derlenmesi ve mevcut koleksiyonların oluşturulmasının amacı, zaten mevcut olan bu tarz sözlü şiir koleksiyonlarına yenilerini eklemek değildir. Amaç, buradan elde edilebilecek genellemelerin, sözlü şiirin yazılı şiirden farklarının Homeros şiirine taşınabilmesidir. Bu doğrultuda Parry, okuryazar olmayan bir gelenekte sözlü şiirin yaratım koşullarının, tekniklerinin ve süreçlerinin üzerinde durmak suretiyle Homeros'un şiirlerinin yaratımı konusunun tam anlamıyla aydınlatılabileceğini düşünmüştür.

Parry'yi yaşayan sözlü geleneklerin incelenmesi ve bu incelemenin Güney Slavlarının yaşadığı coğrafyada gerçekleştirilmesi konusunda yönlendiren iki isim Antoine Meillet ve Matija Murko olmuştur. Milman Parry'nin, Paris'te doktora yaptığı esnada hocası ve danışmanı olan Antoine Meillet, kendisine yapmış olduğu Homer sorununun çözümü adına canlı sözlü şiir söyleme geleneğine dikkatini çevirmesi ve bu geleneği mevcut metinlerden ziyade bizzat yerinde, canlı bir şekilde incelemesi konusundaki telkinleri, onu bu konu ile alakalı saha araştırmaları yapmaya yönlendirmiştir (Lord 1954: 3). Bu araştırmalar için Orta Asya güzel bir seçenektir, zira bölgede destancılık geleneği çok güçlü bir biçimde devam etmektedir. Fakat Sovyet Devrimi sonrasında bölgedeki siyasi konjonktür, onun bu bölgede saha araştırmaları yapması noktasında büyük bir engel teşkil etmektedir. Doktora eğitimi esnasında tanıştığı bir diğer hoca olan Matija Murko'nun, Yugoslavya'da sözlü şiir söyleme geleneğinin güçlü bir şekilde devam ettiği yönündeki yönlendirmeleri ve Murko'nun bölgenin destancılık geleneği ile alakalı yapmış olduğu çalışmalar, Parry'nin Güney Slav destancılık geleneği hakkında

yeterli derece bilgi edinebilmesini ve Homeros'un şiir tekniklerini araştırma kapsamında yönünü Orta Asya yerine Güney Slav coğrafyasına çevirmesini sağlamıştır (Lord 1954: 4). Güney Slavlarının yaşadığı Bosna Hersek, Güney Sırbistan, Karadağ ve Makedonya hâlâ güçlü bir destancılık geleneğine sahipti ve Parry'nin araştırmaları için ideal koşulları taşımaktaydı. Bu şartlar çerçevesinde Parry, Güney Slavlarının yaşadığı bölgeye, sözlü destancılık geleneğinin canlı laboratuvarında araştırmalar yapma amacıyla Yugoslavya'ya gitmeye karar verdi. Netice itibariyle Milman Parry, 1933 ve 1934-1935 yıllarında bölgede güçlü bir biçimde varlığını sürdüren sözlü destan anlatma geleneğini inceleyip Boşnak, Sırp ve Hırvat kahramanlık şiirlerini kayıt altına almak ve bu sayede Homer meselesine temel teşkil eden sorunların çözümünde bölgedeki canlı bir şekilde varlığını devam ettiren sözlü destan anlatma geleneğinden yararlanmak gayesiyle bölgede saha araştırmaları yapmış ve böylece mevcut koleksiyonun ilk temelleri atılmıştır.

2. Milman Parry'nin Bölgeye Gidişi ve Koleksiyonun Teşekkülü

Milman Parry ilk kez 5 Temmuz 1933'te dönemin Yugoslavya Krallığına ayak basmıştır. 6 ay kadar bölgede derlemeler yaptıktan sonra ülkesine dönen Parry, 1934 yılında yeniden bölgeye gelmiş ve 1935 yılının Ağustos ayına kadar yaklaşık 15 ay kadar burada kalmıştır. Bölgedeki alan araştırmaları yaklaşık 2 yıl sürmüştür. 1934 yılında gerçekleştirdiği ikinci saha araştırmasında kendisine, asistanı Albert Lord ve bölgede ikamet eden bazı isimler yardımcı olmuşlardır. Bu isimler: Stolacılı guslar Nikola Vujnović, Hersekli guslar İbro Bećo, Gacko'da lirik şarkıların (kadın şarkıları/ženske pjesme) derlenmesinde yardımcı olan Hamdija Šaković, İbrahim Hrustanović, Dubrovnik'te bir lisede öğretmenlik yapan Rus göçmen Ilya Kutuzova'dır.

Parry'nin önceliği kahramanlık destanlarını kaydetmektir, bunlar çeşitli uzunluklarda, erkekler tarafından icra edilen Balkan Slavlarının kahramanlıklarının terennüm edildiği, Hristiyan ve Müslümanlardan kayda geçirilen şiirlerdir. Fakat Parry ve ekibi büyük bir sözlü şiir külliyatı meydana gelecek şekilde geniş bir derleme yelpazesine farklı türlerde sözlü şiirler kayda geçirerek toplam 12.544 metin derlediler. Bunlar 350 diske kaydedildi. Destan ve şarkıların yanı sıra destan geleneği ile alakalı çok sayıda guslar ile ayrıntılı mülakatlar yapıldı. Bu mülakatlarda guslarların biyografileri, kökenleri, guslar olma maceraları vs. gibi çok detaylı ve kapsamlı bilgiler yer almaktadır. Parry ve ekibi toplam 223 destan anlatıcısına ve şarkıcıya ulaşmayı başarmıştır. Anlatıcıların hayatları, destanlarını-şarkılarını ilk kez nereden duydukları, kimden ve ne şekilde öğrendikleri, öğretmenleri, anlatılardaki tarihî olaylar, anlatıların temaları, motifleri vb. hakkında çok geniş bir yelpaze içerisinde toplam 168 röportaj gerçekleştirmişlerdir. Bu 223 kişi Bosna Hersek, Sırbistan, Karadağ, Hırvatistan ve Makedonya'nın 49 farklı yerinde ikamet etmektedir. Bunlar içerisinde en fazla mesai harcadığı ilk 8 şehir Güney Sırbistan, Karadağ, Doğu Hersek, Kuzeybatı Bosna (Krajina)'da yer almaktadır. Bu 8 şehirden (Stolac 507, Gacko 284, Bjelo Polje 190, Nevesinje 141, Kolašin 134, Bihać 119, Kucevište 104, Novi Pazar 71) toplam 1545 metin derlenmiştir. Bu rakam toplam malzemenin %85,45'ini ihtiva etmektedir. Bu oran bahsi geçen bölgelerde destancılık geleneğinin diğer Güney Slav bölgelerine nazaran daha güçlü bir biçimde varlığını sürdürdüğünü göstermektedir (<https://curiosity.lib.harvard.edu/milman-parry-collection-of-oral-literature>).

Milman Parry ve ekibi tarafından derlenen bu geniş külliyat bugün Harvard Üniversitesi'ne bağlı Widener Kütüphanesi'nde muhafaza edilmektedir. Koleksiyon, sadece Parry ve Lord'un 1933-1935 yıllarını kapsayan derleme çalışmaları esnasında kaydettiği malzemenin müttesekkil olmamakla birlikte sadece destanlardan oluşmamaktadır. Ayırı-

ca Albert Lord'un, Parry'nin ölümünün ardından 1937, 1950-51 ve 1966 tarihlerinde yaptığı geziler esnasında derlediği malzemeyi de ihtiva etmektedir. 1935 yılında Parry ve Lord'un kahramanlık destanları yanı sıra Bosna Hersek'in Gacko şehrinden yapmış olduğu derlemlerde kayıt altına alınan lirik şarkılar ile Parry ve Lord tarafından çekilen 1930'lu ve 1950'li yıllara ait 750'yi aşkın fotoğraftan müteşekkil fotoğraf koleksiyonu yer almaktadır. Koleksiyonda Parry tarafından kayıt altına alınan dosyalar PN (*Parry Notebooks*), Parry'nin ölümünün ardından Lord'un bölgede yaptığı derlemelerde kayıt altına alınan malzeme ise LN (*Lord Notebooks*) şeklinde kodlanmak suretiyle yer almaktadır. Bunların yanında koleksiyon içerisinde Zagreb'de bulunan ve 19. yüzyılda Hırvat Ulusal Enstitüsü (*Matica Hrvatska*) ile Sırbistan Arşivi'nde (*Arhiv Srbije*) ve Sırbistan Bilimler Akademisi Etnografya Enstitüsü (*Etnografski institut SANU*) bünyesinde bulunan Güney Slav coğrafyasında kayda geçirilen malzemenin müteşekkil destan koleksiyonlarının mikrofilmleri ve elektronik kopyaları mevcuttur. Bu anlamda Milman Parry Koleksiyonu hem Güney Slavları hem de dünya destan araştırmaları için çok büyük bir külliyyatı ihtiva etmektedir.

Koleksiyonda yer alan Güney Slavların yaşadığı bölgede kayıt altına alınmış malzemenin içeriği tam olarak şu şekildedir (Kunić 2018: 12-13):

1. Parry'nin 1933-1935 yıllarını kapsayan gezileri esnasında kayda geçirilen destan, hikâye, lirik şarkılar ve anlatıcılarla yapılan mülakatların metinleri ve ses kayıtları. Bunlar, 95 cilt olarak (14x14 cm, her biri 120 sayfa) transkribe edilmiş, 800 cilt olarak (14x14 cm, her biri 70 sayfa) dikte edilmiş 3500'den fazla çift taraflı alüminyum levha içerisinde kayıtlı malzemenin oluşur.

2. Albert Lord tarafından 1937 yılında Kuzey Arnavutluk'un yüksek bölgelerinden derlenen her biri 120 sayfa, 14x14 cm ölçülerinde 12 ciltte muhafaza edilen yaklaşık 100 Arnavutça kahramanlık şiiri.

3. Lord'un 1950-1951 ve 1966'da derlediği destanlardan oluşan, 35 kaset içerisinde yer alan Lord koleksiyonu.

4. Lord ve D. Bynum'un 1962'den 1967'ye kadar Bosna-Hersek'te kayıt altına aldığı şiir koleksiyonu.

5- 1930'larda Parry'nin ve 1950'li yıllarda Lord'un ziyaretleri sırasında çekilen 750'den fazla fotoğraftan oluşan fotoğraf koleksiyonu.

3. Boşnak Destancılarının Tercih Edilmesi Meselesi

Koleksiyon içerisindeki malzeme üzerine çeşitli isimler tarafından muhtelif dönemlerde çalışmalar yapılırken destanlar Sırp-Hırvat destanları olarak tanımlanmış ve yapılan çalışmalar bu doğrultuda isimlendirilmiştir. Esasında koleksiyonda dikkat çeken bir ayrıntı olarak Müslüman yani Boşnak destancılardan derlenen malzemenin hacminin diğer Slav gruplarından çok daha fazla olduğu görülmektedir. Lord ve Parry tarafından yapılan derlemelerde özellikle Boşnak guslarlar tercih edilmiştir. Koleksiyonda yer alan 223 destancının önemli bir çoğunluğu Boşnak olmakla birlikte gusle ile destan anlatma geleneğini kendilerine mal eden ve gusleyi özellikle geçtiğimiz yüzyılda Sırp ulusunun millî bir çalgısı olarak sembolleştiren Sırlara ait destanlar, araştırmacıların dikkatini pek fazla celp etmemiştir. Müslüman guslarların ve onlardan derlenen destanların yoğunlukta olmasının temel nedeni Homeros tarzı destan söyleme geleneği ile Boşnak destanlarının tam olarak örtüşmesidir. Bu noktada Murko'nun Parry'i bölgeye yönlendirmesi ve Boşnak destanlarının taşınmış olduğu birçok hususiyetin Homeros destanları ile örtüşmesi, Parry ve Lord'un dikkatini bilhassa Boşnak destancılara yöneltmesine neden olmuştur.

Murko, Güney Slavlarının destani şiirini tanımak için öncelikli olarak Müslümanların destani şiirinin incelenmesi gerektiğini vurgulamış ve dikkatini Boşnak destanlarına vermiştir. Murko'nun Güney Slavlarının sözlü şiirinin çözülmesi ile alakalı olarak yapacağı çalışmalarının merkezinde Müslüman Güney Slavlarının destanları yer alacaktır. Ona göre Güney Slav destanlarının kaynağının aydınlatılması ve Güney Slavlarının destan geleneğinin tanınması noktasında Müslüman destanlarının üzerinde özellikle durulmalıdır. Nitekim Murko'nun, Slav halk şiirlerinin kökenlerini aydınlatmak ve Slav destanlarının sahip olduğu hususiyetleri tanımlamak için ileri sürdüğü hipotezlerin dayanağı Müslüman destanları olmuştur. Kendi ifadesi ile Boşnak destanlarının en güzel örneklerini barındıran; Hırvatistan ve Dalmaçya bölgesi arasında kalan ve Bosna Hersek'in kuzeybatı bölgelerini kapsayan bölgelerde yaşayan Boşnaklardan kendisinin ve Luka Marjanović'in derleme çalışmaları ile oluşturulan Müslüman Slav Epik Koleksiyonu'nda (Marijanović 1898) Güney Slavlarının sözlü şiirine kaynaklık edecek tüm bilgiler mevcuttur. Zira Murko'ya göre bölgede yaşayan Slavlar içerisinde sözlü gelenek en iyi Müslümanlar yani Boşnaklar tarafından muhafaza edilmiştir. Güney Slavlarına ait destanların ve lirik halk şiirlerinin kaynağı Osmanlılar (Türk-Boşnak) ile olan mücadelelere ve çatışmalara dayanmaktadır. Halkın hafızasında derin izler bırakan bu çatışmalardan Slav destanları teşekkül etmiştir (Buturović 1992: 107-109; Çubelić 1961: 171-176).

Murko, Boşnak destancılık geleneğini diğer Slav gruplardan ayırıştırırken sadece derlediği destanların yapısal hususiyetlerini ve muhteva özelliklerini esas almamıştır. Bölgede yaşayan Boşnaklara ait destanların Sırp ve Hırvatlarınkinden farklı olduğunu vurgulayarak “Boşnak destancıların büyük bir çoğunluğunun bir meslek erbabı olarak maddi bir beklenti içinde destanlarını icra ettiklerini, beylerin destancılara icra karşılığında buğday, at, öküz gibi ödülleri verdiklerini” ifade etmektedir. Hristiyanlarda ise böyle bir şey söz konusu değildir. Müslüman guslarlar profesyonel destancılar ve özellikler Ramazan aylarında kahvehanelerde sanatlarını icra ederler. Yine bu profesyonel âşıklar Müslüman beylerin birinden diğerinin yanına giderek onları ve misafirlerini haftalarca eğlendirirdi. Bazı beyler maiyetlerinde tamamen kendileri için çalıp söyleyen özel âşıklar bulundururlardı (Murko 1990: 12-17). Murko ile aynı paralellikte Boşnak epik geleneğine dikkat çeken bir diğer isim ise Alman Slavist Alois Schmaus olmuştur. Schmaus, 1928-1940 yılları arasında Belgrad Üniversitesi'nde Almanca okutmanlığı yaptığı sırada dikkatini Müslüman Güney Slavlarına çevirmiştir. Schmaus, kendi ifadesiyle Müslüman Slavların destani şiiri ile ilgili o döneme kadar henüz yanıtı verilmemiş çok sayıda probleme çözüm getirmek adına (Schmaus 1953: 92-93) Müslüman destan icra geleneği üzerine çalışmalarını yoğunlaştırmıştır. Bu doğrultuda Krajina olarak adlandırılan; Bosna Hersek'in kuzey bölgelerinin destanları üzerine çalışmalarını başlatmıştır. Şiveye bağlı farklılıkların dışında genel itibarıyla aynı dilin konuşulduğu Karadağ, Sırbistan, Hırvatistan ve Bosna Hersek'te var olan tüm destani şiir geleneklerini dilbilimsel ve estetik açıdan değerlendirmiş ve özellikle Müslüman Slavların destani şiir geleneklerinin Güney Slavlarının destani şiir gelenekleri içerisindeki yeri problemi üzerinde durmuştur. Ona göre Boşnak destani şiiri, kendi etnik hususiyetlerini taşımak suretiyle diğer Slav epik gelenekleri içerisinde bağımsız bir yapıya sahiptir. Bölgede yaşayan Müslüman Slavların diğer Slavlardan farklı bir destan geleneğine sahip olduğuna işaret eden Karl Reichl ise Sırp ve Hırvatlarda “Junačke Pjesme” olarak adlandırılan hacim itibarı ile çok daha kısa olan kahramanlık türkülerinin bulunmasına rağmen bölgede yaşayan sadece Müslümanların (Boşnakların) geleneğinde büyük hacimli destanların var olduğunu belirtmektedir (Reichl 2014: 143). Parry'nin Homer

Sorunu kapsamında özellikle Boşnak destancıları tercih etmesindeki temel etken bu satırlarda açıkça ifade edilmektedir. Lord'a göre bunun temel sebeplerinden birisi Müslüman destancıların destanlarını Türk dünyasında rastladığımız biçimde özellikle Ramazan gecelerinde 30 gün boyunca icra etmesidir. Bu durum Müslüman destancıların anlattığı destanların diğer Slav gruplardan farklı olarak daha hacimli olmasına imkân sağlamıştır (Lord 1960: 15).

Koleksiyonda Boşnak destancılarından derlenen destanların hacim olarak diğer etnik gruplarınkinden belirgin bir biçimde fazla olduğu görülmektedir. Aynı şekilde en fazla destan derlenen ilk 8 şehrin (toplam derlenen malzemenin %85.45'i) Boşnak nüfusu ile meskûn yerler olması önemli bir göstergedir. Yine 2002 yılında başlatılan Harvard Üniversitesi dijitalleştirme projesi kapsamına dâhil edilen koleksiyonun bir kısmının, -destancının önemine göre seçilmek suretiyle destancı ile yapılan mülakatların ve destan icralarının- dijital nüshaları çevrimiçi olarak kütüphanenin internet sayfasına konmuştur. Bunlar içerisinde en fazla Avdo Medzedović (21 dijital kopya, 14 ses kaydı), Salih Ugljanin (12 dijital kopya, 8 ses kaydı), Sulejman Makić (7 dijital kopya, 4 ses kaydı), Halil Bajgorić (6 dijital kopya 7 ses kaydı) gibi Boşnak destancılarından derlenen malzemenin kopyaları ve ses kayıtlarının dijitalleştirilmesi, bu önemin başka bir göstergesidir. Lord, özellikle Boşnak destancı Avdo Medzedović'e ve ona ait destanlara özel bir önem vermiştir. Koleksiyonda ondan derlenen malzemenin hacmi Avdo'nun destancı kişiliğine verilen değer bir ispatıdır. Lord, bölgenin en büyük destancısı olarak gördüğü Avdo Medzedović'i Homeros ile kıyaslamış ve onu sözlü destan geleneğinin gerçek bir ustası, bir yaratıcısı şeklinde takdim etmiştir. Bugün Milman Parry Koleksiyonu'nda Avdo'dan derlenmiş 37 destan ve 120.000 dize tutarında destan metni bulunmaktadır.

Boşnak destanlarına verilen önemin başka bir göstergesi de Boşnak kahramanlar etrafında teşekkül eden destanların hacim olarak diğer etnik grupların destanlarından çok daha fazla olmasıdır. Meşhur Boşnak destan kahramanları Cercelez Ali, Mustaj-Beg Lički, (Likalı Mustafa Bey), Hrnjica Kardeşler (Mujo ve Halil), Budalina Tale (Budala Tale) gibi isimler etrafında teşekkül eden destanların toplam sayısı, Hırvat ve Sırp destan kahramanları etrafında teşekkül eden destanlara kıyasla oldukça fazladır. Netice olarak koleksiyon, her ne kadar Güney Slav destanlarını ihtiva edip birçok antolojide Sırp-Hırvat destanları veyahut Sırp-Hırvat destan koleksiyonu olarak adlandırılrsa da esasında büyük oranda Boşnak destanları ile müteşekkil bir yapıya sahiptir.

4. Albert Lord ve Homer Meselesine Yeni Bir Bakış

Parry, Güney Slavlarının yaşadığı bölgede yapmış olduğu derlemelerde yukarıda bahsedildiği üzere canlı bir destancılık geleneğini yaratım ve icra bağlamında incelemek ve bu suretle sözlü destani şiirin kompozisyonunun nasıl oluşturulduğu meselesini açıklamayı hedeflemişti. Lakin Parry'nin Yugoslavya'dan döndükten yalnızca birkaç ay sonra, 1935 yılının Aralık ayında talihsiz bir şekilde ölümü, çalışmaların planlandığı şekilde tamamlanmasına imkân vermedi. Albert Lord, çalışmalarını Parry'nin hedeflediği şekilde devam ettirmiş ve nihayete erdirmiştir.

Parry'nin ölümünün ardından Lord birkaç kez daha bölgeye gitmiş ve sözlü şiirleri kayıt altına almaya devam etmiştir. Lord, destani şiirin serüvenini izlemek istemiş ve daha önce derleme yaptığı kişilerden aynı destanları tekrardan kayda geçirmiştir. İlk seyahatini 1937 yılında Arnavutluk'a gerçekleştirmiş ve burada 100 Arnavut destanını kayda geçirmiştir. Sonrasında 1950-1951 yıllarını kapsayan ikinci seyahatinde yeniden Yugoslavya'ya gelmiş ve özellikle kendi ifadesi ile "20. yüzyılın Homeros'u" olarak nitelendirdiği Avdo Medzedović'ten yeniden derlemeler yapmıştır. İlk ve ikinci seyahatte Avdo'dan derlenen destanlar *Osman Delibegović i Pavicević Luka (Osman Deli-*

begoviç ve Luka Pavičević), *Ženidba Smailagić Meha* (*Meho Smailagić'in Düğünü*), *Bećiragić Meho* (*Meho Bećiragić*) ve *Smrt Ličkog Mustafa Bega* (*Mustafa Bey'in Ölümü*) destanları şeklinde sıralanır. Lord, iki farklı zamanda yaptığı derlemeleri kıyasladığında başta hacim olmak üzere bazı farklılıklarla karşılaşmıştır. İki ayrı derlemede destanlardaki dize sayıları şu şekildedir (Kunić 2018: 22):

	PN	LN
Osman Delibegović ve Pavičević Luka	13.326	6119
Ženidba Smailagić Meha	12.311	8488
Bećiragić Meho	6311	3561
Smrt ličkog Mustafa Bega	2436	1356

Lord'un Homeros ve Avdo üzerinden kurmuş olduğu analogi onun 1960 yılında yayımlanan *Singer of the Tales* adlı meşhur çalışmasında Sözlü Kompozisyon Teorisi olarak sistemleştirilmiştir. Parry, formül olarak adlandırdığı bazı sözcük gruplarının belirli bir temel fikri ifade etmek için aynı ölçü koşulları altında düzenli olarak kullanıldığını ifade ederken (Parry 1930: 41-80) Lord bu eserinde destancının kurduğu sözlü destan kompozisyonunun poetik gramerini bu formüllere dayandırmıştır. Bu formüller, üslubun ve tüm destan kompozisyonunun üzerine kurulu olduğu temeldir. Destancı küçük yaşlardan itibaren özümseydiği bu kalıplarla destanın kompozisyonunu vücuda getirir. Parry ve Lord'un Homer destanlarının teşekkülü probleminde hareketle ortaya koyduğu bu düşünceler, Güney Slav topraklarından kayda geçirdiği destanlar üzerinde yaptığı analizler üzerine temellendirilmiştir (Lord 1960: 65).

5. Koleksiyon Üzerine Yapılan Diğer Çalışmalar

Koleksiyon içerisindeki malzeme günümüze değin çeşitli araştırmalara konu olmuştur. Bunlar içerisinde en bilinenleri, Albert Lord'un, koleksiyondaki mevcut materyali kullanmak suretiyle temellendirdiği *The Singer of the Tales* başta olmak üzere Sözlü Kompozisyon Teorisi ile ilintili çalışmalarıdır. Koleksiyon, Güney Slav sözlü şiir geleneği, bilhassa Güney Slav destancılık geleneği araştırmaları açısından yeterli değeri görmemiş, koleksiyonun bu ciheti sözlü şiir, sözlü kompozisyon tekniği ve Homer Sorunu araştırmalarının gölgesinde kalmıştır. Sözlü kompozisyon teknikleri ve Homer probleminde bağımsız olarak koleksiyon içerisindeki malzeme üzerine ilk inceleme 1941 yılında ünlü Macar etnomüzikolog Bela Bartok tarafından yapılmıştır. 1942 yılında Bartok, sadece lirik tarzda söylenen Boşnakların tabiri ile kadın şarkıları (ženske pjesme) olarak adlandırılan şarkıların ve baladların bir kısmını müzikolojik açıdan incelemiştir. Bu eser 1951 yılında *Serbo-Croatian Folk Songs* adıyla yayımlanmıştır. Eserin ilk bölümü Bartok tarafından yapılan müzikal incelemeyi kapsarken ikinci bölümü Albert Lord tarafından şiirlerin Boşnakça/Hırvatça/Sırpçadan İngilizceye çevirisi şeklinde terkip edilmiştir. Eser, koleksiyondaki malzemeye yönelik hazırlanan ilk çalışma olmakla birlikte eserde destanlara yer verilmemiştir.

Parry'nin büyük bir kısmını Bosna Hersek'in Gacko şehrinden kayda geçirdiği 250'den fazla diske kaydedilmiş yaklaşık 11.000 civarındaki lirik şarkı ve baladı ihtiva eden materyalin bir kısmı Bela Bartok tarafından incelenirken, bu materyalin geri kalanı üzerine uzun yıllar herhangi bir araştırma yapılmamıştır. 2003 yılında Aida Vidan tarafından yayımlanan *Embroidered with Gold, Strung with Pearls: The Traditional Ballads of Bosnian Women* adlı çalışma, koleksiyonda yer alan destanlar dışındaki malzemenin ilk kez incelendiği eserdir. Aida Vidan koleksiyondan seçtiği 40 şarkıyı incelemiştir. Bu şarkılar tür, şekil, tema, kompozisyon teknikleri, icracılarının biyografileri, geleneksel yaşantıları, cinsiyet rolleri, Güney Slav toplumu içerisindeki konumları gibi değişik

bakış açıları çerçevesinde değerlendirilmiştir. Eserin ikinci bölümünde şarkılar İngilizce tercümeleri ile birlikte verilmiştir.

Koleksiyon, 1950'li yıllardan itibaren kitap serisi olarak yayımlanmaya başlanmıştır. Destan metinlerinin önemli bir kısmı *Serbo-Croatian Heroic Songs* adı altında Albert Lord ve asistanı David Bynum tarafından kitaplaştırılmıştır. Ayrıca Avdo Medzodović'ten derlenen ve yaklaşık 11.000 dize ile koleksiyon içerisindeki en hacimli destan olma özelliğini taşıyan *Meha Smailagić'in Düğünü (The Wedding of Smailagić Meho / Ženidba Smailagić Meha)* adlı destan Albert Lord tarafından bir cilt olarak yayımlanmıştır.

Koleksiyon ile alakalı en önemli çalışmalardan bir tanesi 1995 yılında hazırlanan indeks çalışmasıdır. Matthew Kay'in editörlüğünde hazırlanan ve *Parry Collection Index* olarak adlandırılan çalışmada koleksiyon içerisindeki malzeme anlatıcılar, malzemenin derlendiği yerler, kayıt tarihler, metinlerin başlıklarına göre farklı başlıklar ve koleksiyondaki katalog numaralarına (PN ve LN ile başlayan katalog numaraları) göre kategorize edilerek sıralanmıştır. Ayrıca indeks başlıklarında metinler hakkında önemli bilgiler bulunmaktadır. Koleksiyonun kullanımı için önemli bir kolaylık sağlayan indeks, ses kaydı varsa kayıt sayısı, deşifre metnin bulunup bulunmadığı, transkripsiyonu yapan kişinin adı, mısra sayısı/miktarı gibi koleksiyondaki malzeme hakkında veriler sunmaktadır. Günümüzde koleksiyonun dijital ortama aktarımı, bu indeksin eski önemini yitirmesine neden olmuştur.

Sonuç

20. yüzyılın ortalarına değin uzun bir süre boyunca sözlü şiir araştırmalarının merkezini Homeros'un şiirlerinin şüirlerinin şüirleri meselesi işgal etmiştir. Milman Parry ve Albert Lord, bunların sözlü ve geleneksel destanlar olduğu hipotezini ispat için Yugoslavya'da derleme çalışmaları yapmış, okuma yazma bilmeyen destancıları gözlemleyerek destanların kompozisyonunu nasıl vücuda getirdiklerini tespit etmek istemişlerdir. Milman Parry ve Albert Lord'un Güney Slavlarından derlediği destanlardan oluşan koleksiyon, bir yandan Homer meselesinin çözümü adına gerekli malzemeyi diğer yandan ise Güney Slavlarının destanları ve destancılık gelenekleri ile alakalı devasa hacimde bir koleksiyonu araştırmacıların hizmetine sunmaktadır. Güney Slav destanları ile alakalı bölgeden kayda geçirilen malzemenin müteşekkil çok sayıda koleksiyon olmakla birlikte bunların hepsi salt metin olarak elimizde mevcuttur. Gerek metin gerekse de işitsel ve görsel materyal olarak mevcut en büyük Güney Slav destan koleksiyonu Milman Parry Koleksiyonu'dur. Fakat koleksiyon günümüze değin Homeros araştırmalarının gölgesinde kalmış, Güney Slav destanlarının Homeros'tan bağımsız bir biçimde araştırılması noktasında pek fazla ilgi görememiştir. Bu denli geniş bir külliyatı ihtiva eden bir koleksiyonun, destan araştırmaları için yeterince alaka görmemiş olması Güney Slav destancılık geleneği araştırmaları için çok ciddi bir eksikliklerdir. Diğer yandan günümüzde popüler kültür etkisinde Boşnaklar arasında destan icraları küçümşenen bir köylülük-kırsallık emaresi olarak görülmekle birlikte, gelenek eski mahiyetini ve ehemmiyetini kaybetmiş ve eski geleneksel icralar bugüne değin varlığını sürdürememiştir. Ayrıca destan icra geleneğinin en önemli ve ayırt edici unsuru olan gusle ile birlikte Sırp aşırı milliyetçi politikalarının sonucu olarak ideolojik bir sembole dönüştürülmesi, bölgede hâlihazırda devam eden destan icralarının gerek muhteva gerekse de icra unsurları bağlamında eski geleneksel yapısını koruyamamasına sebep olmuştur. Bu nedenlerden ötürü koleksiyon içerisindeki malzeme büyük bir önem ihtiva etmektedir. Lord ve Parry'nin derleme yaptıkları anlatıcılar, geleneğin geleneksel bağlamdan kopmadan devam ettiricisi olan belki de son temsilcileri olarak kayıtlara geçmiştir.

YAZARLARIN KATKI DÜZEYLERİ: Birinci Yazar % 100.

ETİK KOMİTE ONAYI: Çalışmada etik kurul iznine gerek yoktur.

FİNANSAL DESTEK: Çalışma TÜBİTAK tarafından finanse edilmiştir.

ÇIKAR ÇATIŞMASI: Çalışmada potansiyel çıkar çatışması bulunmamaktadır.

KAYNAKÇA

- Aksoy, Ömer, “Boşnak Sözlü Kültür Araştırmaları Tarihi”, Balkan Araştırma Enstitüsü Dergisi, Cilt 6, Sayı 1, (2017): 1-32.
- Bartok, Bela-Lord, Albert, Serbo-Croatian Folk Songs, Columbia Universty Press, New York, 1951.
- Buturović, Đenana, Bosanskomuslimanska Usmena Epika, Institut za Književnost Svjetlost, Sarajevo, 1992.
- Čubelić, Tvrtko, “Matija Murko kao proučavač Srpskohrvatskih narodnih epskih pjesama”, Slovenski Etnograf 14, (1961):171-182.
- Çobanoğlu, Özkul, “Sözlü Kompozisyon Teorisi ve Günümüz Halkbilimi Çalışmalarındaki Yeri” Folkloristik: Prof. Dr. Dursun Yıldırım Armağanı, (ed.) M. Özasan ve Ö. Çobanoğlu, Ankara, 1998.
- Çobanoğlu, Özkul, Halkbilimi Kuramları ve Araştırma Yöntemleri Tarihine Giriş. Ankara: Akçağ Yayınları, 2017.
- Elmer, David, “The Milman Parry Collection of Oral Literature”, Oral Tradition, 28/2 (2013):341-354.
- Fedakar, Selami, “Sözlü Kompozisyon Teorisi Bağlamında Özbek Destan Anlatıcıları”, Mitten Meddaha Türk Halk Anlatıları Uluslar Arası Sempozyumu Bildirileri, (2004): 213-222.
- Foley, John Miles, The Theory of Oral Composition: History and Methodology, Bloomington, 1988.
- Foley, John Miles, Traditional Oral Epic, University of California Press, 1993.
- Hörmann, Kosta, Narodna Pjesme Muslimana u BiH, 1888-1889, Priedala: Đenana Buturović, Sarajevo, 1976.
- Hörmann, Kosta, Narodne pjesne Muhamedovaca u Bosni i Hercegovini, knjiga prva. Sarajevo: Zemaljska Štamparija, 1888.
- Hörmann, Kosta, Narodne pjesne Muhamedovaca u Bosni i Hercegovini, knjiga druga. Sarajevo: Zemaljska Štamparija, 1889.
- Karadžić, Vuk Stefanović, Narodne srpske pjesme I, II, III, IV, Prosveta, Beograd, 1969.
- Kay, Matthew W., The Index of the Milman Parry Collection 1933-1935, Heroic Songs, Conversations and Stories, Garland Publishing., New York, 1995.
- Krauss, Friedrich, Tri Riječi Hercegovca, Mostar, 1885.
- Kunić, Mirsad, Citanje Parryjeve Zbirke, Connectum, Sarajevo, 2018.
- Lord, Albert, “Uticaj Turkish Osvajanja na Balkansku Epsku Tradiciju”, Narodno Knjizevnost, (Haz. Dzenana Buturovic, V. Palavestra), Svjetlost, Sarajevo. (1972): 65-83.
- Lord, Albert, The Singer of Tales, Cambridge: Harvard Universty Press, 1960.
- Lord, Albert, Serbo-Croatian Heroic Songs, vols. 1-2 (Cambridge & Belgrade, 1953-54), vols. 3-4, (David E. Bynum ile, 1974-75).
- Lord, Albert, The Wedding of Smailagic Meho, Cambridge, 1974.
- Lord, Albert, “Orta-Asya ve Balkan Destanların Arasındaki İlişkiler” (Çev. Metin Ekici), Türk Kültüründe Nevruz Uluslararası Bilgi Şöleni (Sempozyumu) Bildirileri, AKM Yay. Ankara, (1995): 273-308.
- Marijanović, Luka, Hrvatske narodne pjesme, što se pjevaju po gornjoj Hrvatskoj Krajini i u Turskoj, Hrvatskoj, Sv. Zagreb, 1864.
- Marijanović, Luka, Hrvatske narodne pjesme: Junačke pjesme (Muhamedovske), Matice Hrvatske, Zagreb, 1898.
- Milman Parry Koleksiyonu, Harvard Üniversitesi, Widener Kütüphanesi.
- Murko, Matija, “Die Volksepik der bosnischen Mohammedaner”, Zeitschrift des Vereins für Volkskunde, Berlin, (1909):13-30.
- Murko, Matija, “The Singers and Their Epic Songs” Oral-Formulaic Theory, (ed.-ter. j. M. Foles) New York: Garland Publishing, (1990): 3- 30.
- Murko, Matija, Tragom srpsko-hrvatske narodne epike, I-II, Zagreb, 1951.
- Nagy, Gregory, Homeric Questions, Austin: University of Texas Press, 1996.
- Parry, Milman, “Studies in the epic technique of oral verse-making”, Reprinted form the Harvard studies in classical philology, vol. XLI, 1930, pp.73-147; vol. XLIII, 1932, pp.1-50.
- Reichl, Karl, Türk Boylarının Destanları, (Çev. Metin Ekici) TDK Yay., Ankara, 2014.
- Schamus, Alois, Studije o krajinjskoj epici, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 1953.
- Vidan, Aida, Embroidered with Gold, Strung with Pearls: The Traditional Ballads of Bosnian Women, Harvard University Press, Cambridge, 2003.

Çevrimiçi Kaynaklar

<https://curiosity.lib.harvard.edu/milman-parry-collection-of-oral-literature>.